

Jan Hendrickx en het Calvinisme in Vlaanderen (1560 - 1564)

Het Calvinisme, dat sedert de prediking van Pierre Brully en Guy de Bray vaste voet had gekregen op Nederlandse bodem, kende na 1560 een verrassend snelle uitbreiding in Vlaanderen. Dit was grotendeels het werk van tientallen gereformeerde predikanten, die uitgestuurd waren door de Nederlandse Vluchtelingenkerken in Engeland en Oost-Friesland en door de Antwerpse en Doornikse Calvinistische gemeenten ¹. De activiteit van de voornaamste leerverkondigers is in grote lijnen gekend. In hun schaduw ziet men echter niet zelden helpers aan het werk, die in een moeilijke tijd van kettervervolgung dikwijls een belangrijke rol hebben gespeeld als verbindingsmannen in de ondergrondse beweging. Eén van die minder opvallende figuren was de apostaat Jan Hendrickx. Hij heeft nooit een leidinggevend ambt bekleed in de Nederlandse Kerken, is slechts zelden met écht belangrijke opdrachten belast geweest en bezat helemaal geen organisatietalent. Toch heeft hij het zijne bijgedragen voor de succesvolle verbreiding van de nieuwe leer. Zijn optreden is bovendien interessant, omdat het een weerspiegeling is van de groeiende verdeeldheid in de schoot van de Calvinistische consistories betreffende het weerstandsrecht tegen de overheid. Dank zij enkele gerechtelijke documenten kan men het beeld van zijn reformatorische bedrijvigheid vrij nauwkeurig reconstrueren.

1. Een overzicht van de belangrijkste predikanten vindt men bij J. Lindeboom, *De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden (Kerkhistorische Studiën III, 's-Gravenhage 1946)*, p. 61-65.

Jan Hendrickx werd omstreeks 1530 geboren te Alveringem in Veurne-Ambacht. Hij liet zich in november 1548 inschrijven aan de Leuvense universiteit waar hij, na de *Facultas Artium* te hebben doorlopen, waarschijnlijk ook zijn theologische vorming kreeg ². Na zijn priesterwijding ca. 1553 werd hij kapelaan, eerst in zijn geboortedorp, later te Mannekensvere in het Brugse Vrije ³. Kort vóór 1560 kwam hij, door bemiddeling van een zekere Gillis de Langhe uit Dranouter ⁴, in contact met de befaamde ex-priester Pieter Hazaert, die al sinds 1557 werkzaam was als predikant van de Kerken onder het Kruis in Zuid- en West-Vlaanderen ⁵. Deze laatste was het die hem «in twyfele brochte vanden gheloove». Toen de kapelaan zelfs in het openbaar uit kwam voor zijn nieuwe geloofsovertuiging, werd hij verklikt bij de officiaal van het bisdom Doornik. Hij kon evenwel aan een gerechtelijke vervolging ontkomen door tijdig onder te duiken bij geloofsgenoten te Hondschote ⁶.

2. A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV (Brussel 1961), p. 380, nr. 50. Hendrickx verklaarde zelf «dat hy langhe te Luevene ghestudeert hadde».

3. Rijksarchief Gent (= RAG), *Raad van Vlaanderen* (= RVI), 722, f° 148 v°.

4. De Langhe werd in 1562 om zijn ketterse overtuiging uit Vlaanderen verbannen. (E. de Coussemaker, *Troubles religieux dans la Flandre Maritime, 1560-1570*, I (Brugge 1876), p. 311.)

5. Belle (Bailleul) of Dadizele omstreeks 1518 - Naaldwijk 1598. Kort na zijn priesterwijding ging hij over naar de Reformatie. Hij speelde een zeer actieve rol in de gebeurtenissen van 1566. Tot aan zijn dood bleef hij een onvermoeibaar organisator, zowel in het Zuiden als in het Noorden. (Zie vooral: E. van Bergen, *Een hagepreker, - Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, XXXV (1913), p. 84-98, en A.A. van Schelven, art. *Hazaert (Pieter)*, - *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, I, kol. 1037-1040.)

6. Namelijk bij François Aechte en Jan Weyns. Deze beide Hondschotenaars zouden ook de daaropvolgende jaren een belangrijke rol spelen in de Calvinistische ondergrondse beweging. De eerste stelde zijn woning ter beschikking voor het houden van het Avondmaal, beiden waren herhaaldelijk aanwezig op de konventikels in Hondschote en omgeving. In 1562 werden ze voor zes jaar op de galleien verbannen. Ze konden evenwel ontsnappen en vestigden zich te Sandwich in Engeland. (E. de Coussemaker, *o.c.*, I, p. 352; IV, p. 63, 70, 283, 284.)

Precies in die jaren kende het gereformeerd protestantisme in het Westkwartier, meer speciaal in de industriële centra van Armentières, Nieuwkerke en Hondschote, een stormachtige doorbraak ⁷. Het werk nam voor de predikanten aldaar zulk een omvang aan, dat deze het alleen niet meer af konden. Hendrickx werd daarom al dadelijk in de directe actie ingezet. Hij was van toen af aan de trouwe gezelschap van Pieter Hazaert op diens talrijke zwerftochten, niet alleen in Zuid-Vlaanderen, maar ook vóór daarbuiten. Beiden waren in 1561 vooral werkzaam te Hondschote, Belle en Nieuwkerke; Hazaert preekte er in het open veld en reikte in particuliere huizen ⁸ verscheidene keren het Avondmaal uit.

Einde 1561 stak het tweetal het Kanaal over naar Engeland, om er zich te mengen in de felle ideologische discussies, die de vroegere eensgezindheid in de schoot van de Vluchtelingenkerken dreigden te ondermijnen. De moeilijkheden hielden vooral verband met de vraag, welke houding men tegenover de overheid diende aan te nemen. Al in maart 1561 had Godfried van Wingen, in naam van enkele Vlaamse broeders, aan de Nederduitse Kerk te Londen gevraagd: 1) of het toegelaten was, wapens te dragen om zich te verdedigen, of toch tenminste om de vijand schrik aan te jagen; 2) of men de gevangenen mocht openbreken om de broeders te verlossen; 3) of men de deken van Ronse ⁹ mocht gevangen nemen, vermits hij toch geen overheidspersoon is ¹⁰. De Franse Kerk te Londen, om advies gevraagd, was van oordeel dat in geen geval geweld

7. E. de Coussemaker, *o.c.*, passim; M. Dierickx, *De Beeldenstorm en Frans-Vlaanderen, - Ons Erfdeel*, X, 2 (1966), p. 17; J. Decavele, *Het Calvinisme in Zuid-Vlaanderen een proletarische beweging?* - *Nederlands Dagblad*, XXIV, 1 juli 1968, p. 2 en 4.

8. Onder andere bij de reeds genoemde François Aechte en bij Jan Loten. Loten vluchtte in 1562 of 1563 naar Engeland. (E. de Coussemaker, *o.c.*, I, p. 313.)

9. Bedoeld wordt de inquisiteur van Vlaanderen Pieter Titelman.

10. A.A. van Schelven, *Kerkerads-protocollen der nederduitse vluchtelingenkerk te Londen* (Amsterdam 1921), p. 146.

mocht gebruikt worden, zelfs niet tegen de deken van Ronse, die toch «quelque couleur de magistrat» had ¹¹. Bovendien wist men heel goed dat Calvijn elke reactie tegen de wettige overheid afkeurde, ook het «évader par clefz supposées, par argent ou aultres pratiques» ¹².

De vraag bleef nochtans hangende. Nog voor een overeenkomst werd bereikt gingen sommige heethoofden al tot de actie over. Op 22 april 1561 waren er te Belle bij het overbrengen van gevangen ketteren ernstige rellen ¹³. Enkele maanden later poogden de nieuwgezinden hun broeders te verlossen uit de gevangenissen. Te Armentières mislukte het ¹⁴, maar te Mesen waren ze op 5 november in zo groten getale dat ze zonder moeilijkheden Jehan Hacke konden bevrijden ¹⁵. Hendrickx ontkende in 1564 dat hij zelf of zijn meester iets met deze «effractiën» hadden uit te staan ¹⁶. Maar was het toeval dat Hazaert juist toen te Sandwich vertoefde, van waaruit de verlossing te Mesen blijkbaar geleid werd ¹⁷? Naar aanleiding van het geval Hacke werd in het consistorie van de Nederduitse Kerk te Sandwich nog eens de vraag aan de orde gesteld, of men de gevangenen mocht bevrijden en zich aldus verzetten tegen de gerechtelijke overheid ¹⁸. Het gevolg was een kortsluiting tussen de radicale vleugel met Hazaert, Hendrickx en Jacob de Buyzere ¹⁹, en de pacifisten. Deze laatsten schijnen uit-

11. E. Johnston, *Actes du consistoire de l'Eglise française de Threadneedle Street, Londres*, I (1560-1565) (*Publications of the Huguenot Society*, XXXVIII, Londen 1937), p. 38.

12. A.A. van Schelven, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e-eeuwse Nederlanden*, - *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1914-1915, p. 150.

13. E. de Coussemaker, *o.c.*, I, p. 76-78.

14. *Ibid.*, p. 88, 89.

15. V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre* (Gent 1856), p. 234, 237, 276-279, 280-283, 291; L.P. Gachard, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II (Brussel 1870), p. 18.

16. RAG, RV1, 722, f° 151.

17. E. de Coussemaker, *o.c.*, I, p. 348.

18. A.A. van Schelven, *Het begin...*, p. 134.

19. Geboren te Hondeghem (Hazebrouck), Augustijn te Ieper. Werd omstreeks 1559 Calvinistisch predikant en kreeg in 1561 de

eindelijk het pleit te hebben gewonnen want Hazaert, mistevreden over de gang van zaken, verliet daarop het land ²⁰.

Teruggekeerd van een verblijf te Emden waren Jan Hendrickx en Pieter Hazaert in de omgeving van Hondschote, toen daar de apostaat Willem Damman gearresteerd werd (22 februari 1562) ²¹. Ze vermeden daarom de stad en reisden door naar Parijs. Daar was de atmosfeer, na de weigering van het Parlement van Parijs om het *Edit de janvier* te registreren, bijzonder geladen ²². Meer en meer won bij de aanhangers van Théodore de Bèze de mening veld, dat de erkenning van het Calvinisme door de overheid slechts met geweld zou kunnen afgedwongen worden. De twee Vlamingen woonden de opstandige bijeenkomsten bij, maar na het bloedbad van Vassy (1 maart 1562) ²³ moesten ze met de Franse Hugenenotens Parijs ontvluchten ²⁴. Vermoedelijk was het op de terugreis, dat ze Amiens aandeden om er Guy de Bray op te zoeken ²⁵. Tijdens de tal-

leiding van de Nederduitse Gemeente te Sandwich. Speelde in 1566 een belangrijke rol in West-Vlaanderen, waar hij het gewelddadig verzet preekte. De genoemde vergadering van het consistorie greep plaats in zijn huis in Sandwich. (E. de Coussemaker, *o.c.*, I, p. 53-55.)

20. *Ibid.*, p. 347. In hetzelfde document wordt nog gezegd dat «Pieter Hazart, die in Ynghelant omme zyn vehementie int predeken ghenaeemt wert Drayliert, niet vele gheëstimeert (wordt) onder de broeders in Ynghelant». Hendrickx wordt er afgeschilderd als «zynde zeer rouckeloos van leven, ende die hem wel vermat jeghens justicie te verwetene».

21. RAG, RVI, 722, f° 148 v°. Over Willem Damman, zie A.A. van Schelven, art. *Damman (Adrianus)*, - *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, kol. 276.

22. Catharina de Medici, de koningin-moeder van Frankrijk, koos na het godsdienstgesprek van Poissy de zijde van de protestantse partij. Op 17 januari 1562 liet ze een koninklijk edict uitvaardigen, waarbij aan de Calvinisten de toelating werd verleend, overdag te vergaderen buiten de steden. (E.G. Léonard, *Histoire générale du Protestantisme*, II (Parijs 1961), p. 107-110.)

23. Cfr. P. Geisendorf, *Théodore de Bèze* (Genève 1949), p. 191.

24. RAG, RVI, 722, f° 151 v°.

25. De Bray was predikant te Amiens van einde 1561 tot 15 april 1562. (L.A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken* (Zierikzee 1884), p. 56-57; E.M. Braekman, *Recherches récentes sur Guy de Brès*. (1960-1965), - *Annalen* (van de) *Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme*, 4e reeks, X, (1967), p. 437-438.

rijke gesprekken die ze ten huize van de grote reformator voerden ²⁶ zal wel gesproken zijn geweest over de gebeurtenissen in Frankrijk en de conclusies die men daaruit diende te trekken in verband met de te volgen gedragslijn in de Nederlanden. Zoals bekend was De Bray voorstander van een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de overheid. Zijn afkeuring van de zogenoemde *chanteries* te Doornik in september 1561, zelfs op gevaar af van hierdoor een groot deel van zijn aanhang te verliezen, had dit voor iedereen duidelijk gemaakt ²⁷. Een zelfde irenische geest klinkt door in de Nederlandse Geloofsbelijdenis, die trouwens dank zij de bemiddeling van De Bray was tot stand gekomen ²⁸. Daar deze Geloofsbelijdenis allerwegen gunstig onthaald werd - al in 1562 kwam er een Nederlandse vertaling van de pers - stuurden de radicalen er op aan, personen van aanzien te winnen voor een vernieuwde interpretatie ervan. Veel begrip voor hun zaak zullen Hazaert en Hendrickx te Amiens wel niet ontmoet hebben, en misschien heeft dit er hen uiteindelijk toe aangezet, steun te gaan zoeken bij de Calvinistische gemeente van Rouen ²⁹.

26. «Secht hoe dat Pieter Hazaert ende hy confessant langhen tydt waeren t'Amiens inde Cardinaelshoet, ten tyde de commissaris-sen ende de procureur-general t'Honscote waeren (d.i. maart-april 1562), ende haden hy confessant ende de voorseyde Pieter groote hantise inde zelve stede ten huise van een Gui, predicant vande Calvinisten». (Getuigenis van Hendrickx, RAG, RVI, 722, f° 151 v°.)

27. G. Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas* (Parijs 1962), p. 172. Cfr. L.-E. Halkin en G. Moreau, *Le procès de Paul Chevalier à Lille et Tournai en 1564*, - *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXXI (1965), p. 7.

28. De Latijnse, de Franse en de Nederlandse tekst in J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam 1940), p. 47-141. Nieuwe gegevens over de — nog steeds niet heel duidelijke — wordingsgeschiedenis van de *Confessio Belgica* bij G. Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai*, p. 156-167.

29. Volgens Hendrickx (RAG, RVI, 722, f° 151 v°) was dit toen Willem Damman uit de bisschoppelijke gevangenis te Ieper «fortselingen uitghehaelt ende wechghelyt (werd) met pistoletten ende andere wapen». Die bevrijding gebeurde op 12 mei 1562 (E. de Coussemaker, *o.c.*, I, 310, 348; III, 74). Indien Hazaert op dit ogenblik eveneens nog te Rouen verbleef, zou dit betekenen dat hij de eerste zittingen van de Antwerpse synode niet heeft bijgewoond.

die immers, na de aankomst van tientallen verbitterde protestantse vluchtelingen, een meer uitgesproken revolutionair karakter had gekregen ³⁰.

Bij hun terugkeer in de Nederlanden spoedden de twee reizigers zich naar Antwerpen, om er deel te nemen aan de synode. Daar ook het zo omstreden vraagstuk van het weerstandsrecht op de dagorde stond, trachtten de radicalen zoveel mogelijk mensen van hun partij op de vergadering samen te krijgen: men zag er naast Hazaert nog Herman Moded ³¹, Joris Wybo ³² en de reeds bekende Jacob de Buyzere. De synode kantte zich met beslistheid tegen het standpunt van het Londense consistorie dat lijdelijkheid tegenover de maatregelen van de overheid voorschreef. Een treffende illustratie van de stemming te Antwerpen was wel, dat in juni 1562 op de Vismarkt twee gevangenen van de Inquisitie bevrijd werden, en dat één der eersten die daaraan meededen juist Moded was. Het is wel niet toevallig, zo meent Van Schelven terecht, dat mannen die op deze synodale vergadering op de voorgrond traden, ook leidende personen waren tijdens de troebelen van 1566 ³³.

Na de synode waren Hazaert en zijn assistent weer ongemeen bedrijvig in de «diaspora», klaarblijkelijk met de

30. De kerk van Rouen was in die jaren van grote betekenis voor het Nederlands Calvinisme. (L.-E. Halkin en G. Moreau, *o.c.*, p. 8-9, 11-12.)

31. Zwolle omstreeks 1530 - Middelburg 1603. Sinds 1560 werkzaam als predikant te Antwerpen en in de Vluchtelingengemeenten. In 1566 voorman van het georganiseerd verzet in Vlaanderen. In 1578, na de oprichting van de Calvinistische Republiek, is hij weer in Gent, maar in 1580 trekt hij terug naar het Noorden, waar hij tot aan zijn dood een zeer vooraanstaande rol speelt. (A.A. van Schelven, art. *Moded (Herman)*, - *NNBW*, III, kol. 862-874.)

32. Pittem omstreeks 1530 - Londen 1576. Schoolmeester te Tielt en Menen. In 1559 Calvinistisch predikant. Naar aanleiding van de synode te Antwerpen werd hij verbannen. Hij bleef evenwel werkzaam in de Nederlanden, o.a. te Gent en Mechelen. In 1566 trad hij op als predikant tijdens de hagepreken. Vanaf 1568 werkte hij vooral in de Vluchtelingenkerken. (Id., art. *Wybo (Joris)*, - *NNBW*, III, kol. 1494-1497.)

33. Id., *Het begin van het gewapend verzet*, p. 136-140. Cfr. P.J. van Herwerden, *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid* (Groningen, Batavia 1947), p. 27.

bedoeling, zoveel mogelijk contacten te leggen met de plaatselijke gereformeerde voorgangers. Zo namen ze te Eeklo bij Lauwereys de Vos, die van zijn huis een soort ontmoetingscentrum had gemaakt voor Calvinistische predikanten, geregeld deel aan bijeenkomsten³⁴ met Jan Claissone³⁵, Loys de Voghele³⁶, Gelein Brant³⁷ en François Zoete³⁸. Op uitnodiging van deze laatste brachten ze ook een bezoek aan de gereformeerden van Axel³⁹. Te Casuele in het Land van Saaftinge, te Gent, Nieuwpoort en Oostende waren ze evenmin onbekenden. Het is zeker niet overdreven te beweren dat zij, door het uitbouwen van een netwerk van verbindingen tussen de verschillende plaatselijke kernen, in niet geringe mate hebben bijgedragen tot het succes van het Calvinisme, ook in de kleinere centra.

Intussen liepen te Brussel voortdurend alarmerende berichten binnen over de snelle groei van de nieuwe religie en over de steeds groter wordende durf van haar aanhangers. Tijdens de *chanteries* waren in Doornik honderden nieuwgezinden op straat gekomen, in Valencijs werden twee Calvinisten op het laatste ogenblik met geweld van de brandstapel gered (*jour des maubrurez*). In Vlaanderen was het vooral de openbare gewapende predikatie van 12

34. RAG, RVI, 722, f° 151 v°.

35. Koopman van scheerwol uit Eeklo. Sinds 1562 predikant. Actief tijdens de beroerten van 1566 in zijn geboortestad. In 1568 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen verklaard. Bleef echter te Antwerpen, maar werd er in 1571 terechtgesteld. (J. Decavele, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566)*, - *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XXII (1968-1969), p. 5-6.

36. Geboren te Eeklo. Afvallig Brugs Karmeliet, betrokken bij de hagepreken te Eeklo in 1566. (A. de Vos, *Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw*, - *Appeltjes van het Meetjesland*, XII (1961), p. 121.)

37. Visverkoper uit het Land van Saaftinge, tevens handelaar in verboden boeken in het gebied tussen Antwerpen en Eeklo. (J. Decavele, *o.c.*, p. 4-5.)

38. Messemaker uit Hulst, voorganger van de Calvinistische kern in zijn stad. Vluchtte in 1564 uit schrik voor de repressie. Was tijdens de troebelen weer actief te Hulst en werd daarom op 1 juni 1567 terechtgesteld. (*Ibidem*, p. 6-7, 12, 40.)

39. *Ibidem*, p. 7-8.

juli 1562 op het kerkhof te Boeschepe ⁴⁰ die de overheid deed uitzien naar meer krachtdadige middelen ter bestrijding van de ketterij. Uit schrik voor de verscherpte inquisitie nam Hendrickx daarop de wijk, eerst naar Engeland, vervolgens naar Emden - waar hij een baantje kreeg bij de boekbinder en -handelaar Lucas Silvius -, en eindelijk naar Keulen ⁴¹. Midden 1563 was hij echter alweer in Vlaanderen. Samen met een tiental geloofsgenoten woonde hij toen een godsdienstige plechtigheid bij in het huis van de reeds genoemde Mr. Joris Wybo te Gent. Samen met Hazaert hernam hij daarna zijn bedrijvigheid in Vlaanderen, vooral in de streek van Hondschote en Nieuwerkerke ⁴². Daarbij trad hij ook op als boodschapper en verbindingsman met de Antwerpse Kerk onder het Kruis. Tijdens één van de talrijke reizen tussen de handelsmetropool en het Westkwartier zou zijn onbesuisd optreden hem uiteindelijk noodlottig worden.

Op een namiddag in juni 1564 was de ex-priester, in het gezelschap van een zekere Pieter Marquet ⁴³, op weg van Antwerpen naar Gent. Bij de doortocht door Daknam ⁴⁴

40. A. Cordewiner, *Prêche calviniste à Boeschepe (12 juillet 1562)*, - *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français*, CXII (1966), p. 105-120.

41. RAG, RVI, 722, f° 148 v° en 149 v°. Interessant is wat Hendrickx getuigt nopens het Emdens drukkersbedrijf. Volgens hem werden daar helemaal geen mennonitische geschriften gedrukt; de naam van Jan Biestkens, op bepaalde boeken als uitgever vermeld, was bovendien verzonnen. Dit stemt overeen met wat H.F. Wynman tracht aan te tonen; volgens deze auteur kwamen de Biestkensboeken van de pers van de te Emden werkzame Brugse drukker Jan Gailliart. (*Grepen uit de geschiedenis van de Nederlandse Emigratendrukkerijen te Emden, I*, - *Het Boek*, XXVI (1963-1964), p. 163-164).

42. RAG, RVI, 722, f° 152.

43. Marquet was de knecht van David Cambier uit Nieuwerkerke, die einde 1562 om ketterij op de galleien gebannen werd. Marquet stelde zich van dan af aan ten dienste van de gereformeerden als boodschapper; hij had onder meer tot taak, de uitwijkelingen uit het Westkwartier naar Nieuwpoort te brengen, waar ze konden wachten op een gunstige gelegenheid om het Kanaal over te steken. (E. de Coussemaker, *o.c.*, I, p. 284-285, 350.)

44. ARA, *Rekenkamer*, 14.476, rekening Servaas van Steelant,

nam hij een Lieve-Vrouwebeeldje uit de nis aan de voor-gevel van een herberg en gooide het in het water. Het toeval wilde dat de baljuw van het Land van Waas juist voorbijkwam. Na heftige discussie, na heel wat wederzijdse bedreigingen, kon Hendrickx dan toch gearresteerd worden. Hij werd voorlopig opgesloten in het huis van de baljuw te Waasmunster. «Vuyt cleenmoedichede» probeerde hij de volgende morgen zelfmoord te plegen door zich de keel over te snijden, zonder succes evenwel. Na zijn herstel werd hij naar het kasteel van Rupelmonde overgebracht, waar hij zich zo voorbeeldig gedroeg dat hij weldra de toelating kreeg om buiten de slotmuren te wandelen. Die gelegenheid nam hij echter te baat om brieven te sturen naar Hazaert en andere geloofsgenoten, met het verzoek, hem uit de gevangenis te komen verlossen ⁴⁵. Terzelfdertijd kon hij enkele medegevangenen warm maken voor een ontsnapingspoging door hen te verzekeren, dat drie- à vierhonderd van zijn geloofsgenoten uit Antwerpen klaar stonden om de bevrijding desnoods met geweld af te dwingen ⁴⁶.

Drie Calvinisten uit het Westkwartier ⁴⁷, vermoedelijk gestuurd door Hazaert, slaagden er begin juli in, zich

hoogbaljuw van het Land van Waas, 1564-1566. In de sententie (zie bijlage) wordt verkeerdelijk Waasmunster als plaats van arrestatie aangegeven.

⁴⁵. RAG, *Land van Waas*, 1894, f° 46.

⁴⁶. L.P. Gachard, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 442-443.

⁴⁷. Onder hen was Hansken Nuens uit Nieuwpoort, die in precies dezelfde omstandigheden als Hendrickx opgesloten had gezeten. Gearresteerd te Ieper om ketterij, werd hij op 17 oktober 1563 naar de gevangenis van Nieuwpoort overgebracht. De bouwvallige gevangenis bood echter allesbehalve zekerheid. Toen de gevangene bovendien «diversche schandaleuse liedekens» zong (nl. over de priesters, de ceremoniën van de Roomse kerk), die men van buiten heel goed kon horen, besloten de Nieuwpoortse schepenen hem naar het kasteel over te brengen. Tijdens de onweerbare nacht van 23 op 24 oktober slaagden geloofsgenoten van Nuens er in, ongemerkt met een bootje de slotgracht over te steken, een gat te houwen in de vier voet dikke muur van de gevangenisstoren, en aldus hun «broeder» te verlossen. (RAG, *RVI*, 722, f° 126-126 v°; ARA, *Rekenkamer*, 14.287, rekening 1563-1564). Evenals Marquet stond ook Nuens in voor het briefverkeer tussen de vluchtelingen in Engeland en de

in het kasteel te laten insluiten, om te pogen Jan Hendrickx «by subtilheyt te verlossene». Het plan werd evenwel onderschept ⁴⁸. Intussen hadden enkele medegevangenen zich de medewerking verzekerd van twee Rupelmondenaars. Er werden koorden binnengesmokkeld, met behulp waarvan de gevangenen 's nachts een ontsnapping zouden wagen langs een venster van de Gravenzaal. Een bootje in de slotgracht zou hen in veiligheid brengen ⁴⁹. Maar ook deze poging werd verijdeld. Een derde plan bestond hierin, dat men de twee bewakers op klaarlichte dag zou trachten te verschalken en desnoods om te brengen. Op de bewuste dag, 19 juli 1564, trapte één van de wachters inderdaad in de valstrik. Hij werd door Hendrickx duchtig toegetakeld. Maar in de verwarring die daarop volgde zag de kastelein de kans om zijn personeel naar buiten te brengen en de kasteelpoort op slot te doen. Niet zodra hadden de ontgoochelde samenzweerdere dit bemerkte, of ze gingen alle overige gevangenen bevrijden, staken de houten brug en de poort in brand, en vernielden de beelden van het altaar in de slotkapel, dit alles onder de leiding van Hendrickx. Toen de kapitein van het slot versterking aanvoerde brachten zij het kasteel in staat van beleg, wél van plan zich tot het uiterste te zullen verdedigen. Eén der gevangenen geraakte tot bij de munitie en kon met het geschut de belegeraars op afstand houden. Een andere gaf te kennen dat de bezetting slechts zou opgegeven worden als hun vrijlating formeel verzekerd werd ; hiervoor zouden moeten borg staan : de bisschop van Doornik, Oranje en Egmont. De kapitein wees echter deze eis van de hand, en gaf zijn manschappen bevel, op Hendrickx te schieten. Toen een andere gevangene dodelijk getroffen werd maakten de belegerden aanstalten om een uitiem dreigmiddel aan te wenden : ze brach-

Calvinistische gemeenschappen in Vlaanderen. (Cfr. de brief van de Raad van Vlaanderen aan Nieuwpoort, 11 februari 1563 (n.s.), in: V. Gaillard, *o.c.*, p. 335-336.)

48. RAG, *Ibid.*, f° 152.

49. RAG, *Land van Waas*, 1894, f° 47-47 v°.

ten stro onder het archief om de charters van Vlaanderen⁵⁰ in brand te steken. Op dit ogenblik slaagden de soldaten er evenwel in, het kasteel binnen te dringen. De opstandelingen werden ontwapend en in de boeien geklonken. Hendrickx, die nu heel duidelijk wist wat hem te wachten stond, probeerde de daaropvolgende nacht voor de tweede maal zelfmoord te plegen⁵¹.

Bij het bericht van de ernstige incidenten liet de landvoogdes dadelijk de noodtoestand afkondigen te Rupelmonde: niemand mocht zich nog in de omgeving van het kasteel begeven, elke vreemdeling die Rupelmonde binnenkwam moest gefouilleerd worden naar wapens. Terzelfdertijd werd Egmond verzocht, spoedig versterking te sturen uit Gent. Verder moesten de afgebrande toegangspoort en de brug zo vlug mogelijk hersteld worden⁵². In de gegeven omstandigheden was de reactie van Margaretha te begrijpen. Tijdens de voorafgaande maanden hadden de inquisiteur Titelman en de Raad van Vlaanderen er haar herhaaldelijk voor gewaarschuwd, dat de ketters wel eens naar de wapens zouden kunnen grijpen. Ook nu weer sprak Filips van Chassey, de kapitein van het kasteel, de vrees uit dat de Calvinisten hun geloofsgenoot zouden ter hulp komen en zich aldus meester maken van de kostbare charters⁵³. Tijdens de belegering waren er inderdaad verdachte individuen opgemerkt in de omgeving⁵⁴. Men kwam bovendien

50. Sinds de tweede helft van de veertiende eeuw werden de charters van Vlaams-Vlaanderen te Rupelmonde bewaard. Pas tijdens het Calvinistisch bewind in Vlaanderen (1578-1584) werden ze eerst naar Antwerpen, vervolgens naar Gent overgebracht. (J. de Saint-Genois, *Inventaire analytique des Chartes des Comtes de Flandre* (Gent 1843-1846), p. XI-XVIII.)

51. RAG, *Land van Waas*, f° 46-47; RAG, RVI, 7545, f° 329-330 v°, sententie van Arent Weuszzone die bij de muiterij betrokken was, 15 februari 1566; L.P. Gachard, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 443-444; Id. *Correspondance de Philippe II*, II, p. 310.

52. Algemeen Rijksarchief Brussel (= ARA), *Staat en Audiëntie*, 281, *Correspondance de Flandre*, V, f° 362, 368, 369.

53. *Ibidem*, f° 363.

54. *Ibidem*, f° 369.

te weten dat Hendrickx wel degelijk nauwe contacten onderhield met de Antwerpse gereformeerden⁵⁵. Begrijpelijk was de plaatselijke overheid dan ook niet helemaal gerust. Ze verzocht de landvoogdes, de gevangen ex-priester naar elders te laten overbrengen, daar dit «grootelicx zoude wesen tot ruste ende tranquilliteyt zoe wel vanden slote, als vanden ingesetenen, ende by dien luttel dangier ofte perikels zoude mogen commen voirt»⁵⁶. Daarom vroeg Margaretha aan de Raad van Vlaanderen en de baljuw van het Land van Waas, de handen in elkaar te slaan voor de spoedige berechting van de leider der muiters. Voordien moest deze echter gefolterd worden om meer bijzonderheden te vernemen nopens medeplichtigen, nopens de leiders der Calvinisten, waar ze vergaderden en dergelijke meer. Op 3 augustus 1564 werd Hendrickx, nadat hem als rebel tegen de gerechtelijke overheid de rechter vuist was afgehakt, als ketter terechtgesteld op de brandstapel⁵⁷. Weer waren uitzonderlijke veiligheidsmaatregelen getroffen om elk oproer tijdens de executie te voorkomen⁵⁸. Eindelijk, op 9 augustus, gaf Margaretha de toestemming tot het terugtrekken

55. Het bleek dat Hendrickx' uitgaven tijdens zijn gevangenschap betaald werden door een zekere Joos Laurin, in naam van de Antwerpse Kerk onder het Kruis. (*Ibidem*, f° 378-378 v°.)

56. *Ibidem*, f° 377, brief van 28 juli 1564.

57. Juridisch gezien was alleen de kerkelijke rechtbank (de officialiteit) bevoegd, een priester te berechten, ook wanneer het een misdad van gemeen recht betrof. Pas nadat de geestelijke ontwijfd («gedegradeerd») was, mocht hij aan de wereldlijke arm worden uitgeleverd ter uitvoering van de doodstraf. (Cfr. het proces van Paul Chevalier, L.-E. Halkin en G. Moreau, *o.c.*, p. 17-23.) Op advies van de Geheime Raad werd de kerkelijke overheid nochtans niet betrokken bij de berechting van Hendrickx, die nochtans priester was; hij werd zonder «degradatie» terechtgesteld. De inquisiteur Titelman en de befaamde Spaanse monnik Villavicencio verweten de president van de Geheime Raad Viglius — tegen wie ze trouwens al geruime tijd een lasterkampagne aan het voeren waren — in deze aangelegenheid met opzet de kerkelijke rechtsbevoegdheid te negeren. (L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 318 en 319. Cfr. P.T. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen 1966), p. 169-170.)

58. ARA, *Staat en Audiëntie*, 281, V, f° 374. De landvoogdes had de bedoeling, ook de voornaamste medeplichtigen aan de muiterij te laten terechtstellen, maar later zag ze van dit voornemen af. Ze

van de buitengewone politiemacht, daar ze na de terechtstelling elk gevaar van de kant van de nieuwgezinden verdwenen achtte ⁵⁹.

De verwachte hulp van de broeders was dus uitgebleven. De consistories hadden wel zoveel zin voor realiteit om in te zien, dat in de gegeven omstandigheden elke actie naar een uitzichtloos avontuur zou leiden. Minder begrijpelijk is, dat blijkbaar ook elke herinnering aan Jan Hendrickx uit de geesten gebannen werd. In correspondentie tussen gereformeerden, in protocollen of in martelaarsboeken wordt met geen enkel woord gerept over de terechtstelling van de expriester. Zeker, hij is steeds het «knechtje» gebleven dat Hazaert van hem had gemaakt, bovendien had hij zich door de onstuimigheid waarmee hij zijn vierkantig ideaal nastreefde veel vijanden op de hals gehaald, ook onder geloofsgenoten; toch had hij tevens, misschien even naïef als enthousiast, zijn overtuiging uitgedragen in de brede lagen van de Vlaamse bevolking, en aldus in moeilijke omstandigheden het succes van de reformatorische beweging helpen verzekeren. Terwijl aan de top nog eindeloos getheoretiseerd werd over het *jus resistendi*, dacht hij al in termen van gewapend verzet en van gewelddadige beeldenvernieling, hiermee vooruitlopend op wat twee jaar later als absolute noodzaak werd beschouwd. Verdient hij het daarom minder dan de «groten» van 1566, opnieuw uit de vergetelheid te worden gehaald?

J. DECAVELE

Aspirant N.F.W.O.

liet hen in de ijzers klinken in het diepste van de gevangenistoren. Hun enige voeding zou bestaan uit water en brood en daarenboven zou niemand noch met hen kunnen spreken, noch weten of ze dood of levend waren. Aldus zou men hen wel vanzelf kwijtraken: «Ho ordinato che li sudetti siano messi in un fundo di torre, con ferri, mangnado pane et levendo aqua, et senza che persona alcuna possa parlari, ne saper se sono morti o vivi, la qual vita è di qualità, che poco tempo potranno durare in essa». (L.P. Gachard, *o.c.*, II, p. 316.)

⁵⁹. ARA, *Staat en Audiëntie*, 281, V, f° 395.

BIJLAGE

Sententie uitgesproken tegen Jan Hendrickx te Rupelmonde, 3 augustus 1564. (RAG, Land van Waas, 1849, f° 46-47.)

Omme dieswille dat ghy Jan Henricx, presbytre, geboren van Alverghem, verlaeten hebbende uwen priesterlicken staet gheleden ontrent den vier jaeren, u vervoirdert hebt te hanteren diverssche sectarissen tot Ymden, oic in Ingelant ende Duytslant, daermede belijdende ende sustinerende erroneuse ende gereprobeerde opinien ende leeringe contrarie van onsen christen geloove ende religie, overzulcx u bestaen hebt binnen de prochie van Waesmuunstere aende herberge te Potz te nemen de beelde ende figeure van Onser Vrouwen, staende in eenen muer, ende die vuit eenen quaden wille ende spyte van Godtz heylighen te worpen up straete ende daer naer in 't watare; ter welcker cause alzo de bailliu van Waes u was vragende waeromme dat ghy dat ghedaen haddet, pogende u daeromme te vanghen, ghy ter contrarien daerop spytelic antwoirdende ende u ter weire stellende, hebt gefact u sincroer ende den haene daerop settende, hebt 't zelve den bailliu gestelt voir zynen boesem. Ende ghevanghen synde ende gevraecht wesende naer uwen naem, toenaem ende vocatie, hebt contrarie der waerheyt geseyt dat ghy ghenaeamt waert Henric Bossaert, u geneirende met lakenen, gheboren ende woenachtich te Nieukercken in West-Vlaenderen, veranderende ende verloochende alzo uwen naem, conditie ende qualiteyt. Dat meer es, alzo de voirnaemden bailliu u gebrocht hadde tot zynen huuse ende geleyt up een camere, hebt u 's morgens ghevonden up 't privaet, aldaer ghy, vindende zekeren beetele, u ghesteken ende gewont hebt aen den crop van uwer kele, in meyninge u selven doot te laeten ende 't leven te nemen. Ende naerderhant upgebracht ende geleverd wesende ten slote van Rupelmonde, naerdien men u duer schoonspreecken ende vuit gratie geconsenteert hadde te gaene lancx den casteele oft slote, hebt u vervoirdert, diversche brieven te scrijven ende zenden aen uwe facteurs ende adheriten, besondere aen eenen Pieter Hasaert omme hulpe ende bystant van volcke omme u vuite vangenesse te lossen, daerop dat oic twee zo drye onbekende persoonen ten voirnaemden slote naerderhant zouden ghekommen syn, ende dat meer ende argher es, u vervoirdert hebt met Dycke de prothonotaris, Ingelbert Grebonal ende eenen Roelant Verwoets te maeckene zeker coniuratie omme de garde vanden casteele te dooden ende vermoorden, ende met force ende geweld vuit te breecken; te desen fyne geconspireert ende geconcludeert hebbende dat de prothonotaris Dycke den eenen soldaet soude maecken vuit te zenden naer stede omme hem te haelen den wyn die hem aldaer goetquam, ende da^r hv Dycke middler tyt den anderen soldaet by

hem boven up syn camere ontbieden zouden omme hem vier te commen maecken ende datmen den zelven soldaet aldaer zoude dooden ende vermoorden, ende dat ghy Jan Henricx u houden soudt aende trappen omme den selven mede te helpen ombringhen ende vermoorden; u leelic concept terstont ter executie legghende ghy u vervoirdert hebt te guaicteren aende voirnaemde trappen t'aenvallen Jenyn den soldaet, ende hem te geven drye diepe wonden in zyn lyf, inde borste eene ende d'andere in synen rugghe. Ende daernaer metten voirnaemden prothonotaris Grebonal ende Roelant 't slot ingenomen hebbende, hebt met hemlieden 't vier helpen steken inde poorten vanden castele, conspirerende daerboven met uwen voirnaemden complicen oic 't vier te stekene inde tresorie vande chaerters van Vlaenderen omme die te verbranden; 't zelve slot voirts zekeren tyt verweirende ende defenderende met stocken ende wapenen tegens 't volck vande Maiesteyt aldaer, committerende grooten overwille, fortze in woirden ende ghewercken, bezondere destruerende die beelden ende imaignen vanden outaer vander cappelle aldaer, gedregen hebbende oic stroo inden keldere onder de zale omme die te verbranden. Ende alzo naederhant 't voirnaemde slot by 't volck vande Maiesteyt ingenomen was ende ghy met groote weire ende resistentie aldaer gevanghen wiert, zo hebt ghy, noch liggende up bedde metten voirnaemden Grebonal, den selven Grebonal gesolliciteert dat hij u d' leven zoude willen nemen.

Omme al welcke stucken, faicten ende delicten, also de bailliu, t'uwen laste heesch maeckende, geconcludeert hadde ten fyne vande doot in exemple van ander, te wetene dat hy u soude doen stellen aen eenen staecke, u rechter vuyst daer doen afhouden, u voirts doende verbarnen ende al u goet geconfisquiert ten proffyte van de Maiesteyt. Ende ghy daerteghens, in uwe antwoirde ende weire gehoirt wesende, niet en hebt cunnen noch weten t' allegieren t'uwer ontlastinghe, nemaer alle de voirnaemde stucken inder vormen ende manieren als boven opentlic beleden ende geconfesseert. So eist dat wy uit crachte vande lettren van aucthorisatie vande hertoginne van Parme, regente etc. in dit stuc gesonden aenden bailliu van Waes, daerby expresselic lastende u recht ende justicie exemplaire te doene sonde(r) regardt te nemen upden staet van uwen priesterschap oft te dier cause eenige degradatie te moeten geschieden, naer heesch ende naer antwoirde, ende al 't gene voirts voir 's graven mannen ende hooftscepenen gecommen ende gebleken es, ter manisse van onsen wettighen Maenheere recht doende, wysen ende condemneren u Jan Heynricx, presbytre, 's heeren wille ende 's graven ghenae, ende al u goet geconfisquiert t'ons gheduchs heeren prouffyte.

Actum ten slotte van Ruplemonde, den derden augusti anno XVe LXIII, present bailliu ende zes hooftscepenen.